

ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ ТА ПОЛІЦІЇ У БОРОТБІ З БЕЗПРИТУЛЬНІСТЮ ТА ГРУПОВИМИ ПРАВОПОРУШЕННЯМИ НЕПОВНОЛІТНІХ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У ХІХ - НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ: ІСТОРИЧНИЙ ТА ПРАВОВИЙ ВИМІР

Бабенко А. М., Бутирін Є. О., Борисова О. О.

У статті здійснено історичний та правовий аналіз діяльності органів місцевого управління в боротьбі з безпритульністю та груповими правопорушеннями неповнолітніх на українських землях у другій половині ХІХ - на початку ХХ століття. Відзначено, що на українських землях досліджуваного періоду існувала доволі серйозна проблема постійного зростання рівня дитячої, в тому числі групової, злочинності та безпритульності. На основі аналізу статистики авторами сформовано особливості динаміки групової злочинності та безпритульності неповнолітніх. За результатами дослідження архівних документів наведено особливості таких злочинів неповнолітніх, як крадіжки, грабежі, розбої та вбивства. Також представлено результати виявлених особливостей вчинення неповнолітніми злочинів у стані алкогольного сп'яніння та у складі організованих злочинних угруповань, які займалися крадіжками, грабежами та вбивствами.

Авторами узагальнено досвід протидії безпритульності та злочинності неповнолітніх у хронологічних межах становлення українського державотворення в період із 1861 р. до початку 1917 р., який в історії називався періодом великих реформ.

У статті сформульовано перелік причин неправної поведінки неповнолітніх. Причинами цього явища стали кілька пов'язаних між собою чинників, серед яких можна виокремити незавершені економічні реформи, відсутність ефективної роботи поліцейських органів у сільській місцевості, низький рівень виховної та соціальної допомоги з боку суспільства та держави. З'ясовано, що однією з головних причин зростання дитячої групової злочинності було те, що велика кількість дітей була позбавлена батьківського піклування та догляду. Узагальнено історичний досвід нормативного та правового забезпечення діяльності, пов'язаної з протидією з безпритульністю та злочинністю неповнолітніх.

Також авторами узагальнено досвід, структуру та повноваження органів державного управління та поліції у боротьбі з безпритульністю та правопорушеннями неповнолітніх на українських землях

у ХІХ - на початку ХХ століття. Внесені пропозиції у чинну систему протидії злочинності.

Ключові слова: органи державного управління, поліція, безпритульність, правопорушення неповнолітніх, злочинні угруповання, злочинність, губернські та повітові земства, земські дільничні начальники, благодійні установи.

Babenko A. M., Butyrin Ye. O., Borysova O. O. The activity of public administration and police in the struggle against homelessness groups and delinquency of minors on Ukrainian lands in the XIX - beginning of the XX century: the historical-legal aspect

The article presents the historical-legal analysis of the activity of local authorities in combating homelessness and delinquency of minors in the Ukrainian lands in the second half of XIX - beginning of XX centuries. It is emphasized that in the Ukrainian lands of the studied period there was a rather serious problem of the constant growth of juvenile delinquency and homelessness. Based on the analysis of statistical data the authors present the peculiarities of the dynamics of juvenile delinquency and homelessness. According to the results of the research of archival documents, the peculiarities of such juvenile crimes as theft, robbery, burglary and murder are given. The results of the revealed peculiarities of committing crimes by minors in a state of alcohol intoxication and as a part of organized criminal groups engaged in theft, robbery and murder are also presented.

The authors summarize the experience in the combating of homelessness and delinquency of minors in the chronological borders of the formation of the Ukrainian statehood in the period from 1861 to the beginning of 1917, called in the history the period of great reforms.

The article formulates a list of causes of unlawful behavior of minors. The causes of this phenomenon are several interrelated factors, including incomplete economic reforms, lack of effective law enforcement

in rural areas, the low level of educational and social assistance from society and the state. It was found that one of the main reasons for the growth of juvenile delinquency is that a large number of children are deprived of parental care and attention. The historical experience of the normative-legal support of activity to combat child neglect and juvenile delinquency is summarized.

The authors also generalize the experience, structure and powers of public administration bodies and the police in combating child neglect and juvenile delinquency in the Ukrainian lands in the XIX - early XX century are also summarized. Suggestions for a modern system to combat crime are made.

Key words: *state administration bodies, police, homelessness, juvenile delinquency, crime, criminal groups, provincial and district zemstvos, zemstvo district chiefs, charitable institutions.*

Постановка проблеми. Протиправна діяльність загалом - це негативне явище, що має високий ступінь суспільної небезпеки. Для сучасного аналізу стану й тенденцій правопорушень, здійснених неповнолітніми, надзвичайно важливо використовувати історичний підхід до цієї наукової проблеми, оскільки без звернення до історичного коріння неможливо осмислити всю систему ідей, причин і наслідків, категорій, що утворюють його сучасний рівень. Особливо цінним є аналогічний досвід, накопичений в інших хронологічних межах становлення українського державотворення, особливо в період із 1861 р. до початку 1917 р., який отримав в історії називався періодом великих реформ.

Правопорушення, в тому числі групові правопорушення, здійснені неповнолітніми, являють собою значну соціальну проблему, оскільки, крім рис, властивих злочинності загалом, мають додаткові негативні наслідки для суспільства. Насамперед вони деструктивним чином впливають на інститут родини та підростаюче покоління, чим формують «резерв» для майбутніх злочинців. Саме тому можна погодитися з думкою про те, що показник злочинності серед неповнолітніх є своєрідним індикатором здоров'я суспільного життя. Наведені та інші обставини ставлять окреслене питання у ранг значної актуальної наукової проблеми, що потребує теоретичного та праксеологічного вирішення.

Стан дослідження. Проблемами девіантної та протиправної поведінки займалися в різні часи вчені практично всіх наукових галузей юридичного спрямування. Так, теоретичним питанням вивчення феномена правопорушності, в тому числі неповнолітніх, значну увагу приділяли В. С. Батир-

гарєєва, А. А. Вознюк, Б. М. Головкін, В. В. Голіна, М. В. Карчевський, О. Г., Колб, Н. М. Крестовська, О. М. Литвинов, Є. С. Назимко, Ф. Я. Ступак, О. Н. Ярмиш [27; 28; 29; 30; 31; 32; 33; 34]. Переважно вчені досліджували цю проблематику або у ракурсі загальних питань вивчення правопорушень та запобігання ним, або у контексті вжиття заходів кримінально-правового характеру.

Мета статті. Проблема діяльності органів державного управління та поліції у боротьбі з безпритульністю та правопорушеннями неповнолітніх на українських землях у історико-правовому вимірі протягом довгих років залишається без уваги. Зазначене ми окреслюємо як основну мету нашої публікації.

Виклад основного матеріалу. Повернемося до витоків. В умовах модернізаційних процесів 1859-1861 рр. державний уряд був змушений зменшувати урядову опіку й розширювати самодіяльність суспільства щодо задоволення місцевих потреб населення. Маніфест 19 лютого 1861 р., який поширювався на різні території, в тому числі на українські землі, став новою віхою у взаємовідносинах двох головних станів, а саме селянства та дворянства. Після скасування кріпосного права на теренах нашої країни розпочався процес ліквідації корпоративності українського суспільства, формування найважливіших структур громадянського суспільства, одним із основних елементів якого є інститут місцевого громадського самоврядування. Напередодні впровадження реформи більшість селян імперії перебувала під вотчинною владою поміщиків, а держава справляла на них непрямий вплив. Після звільнення селян перед державою постала велика відповідальність, яку самодержавство нести виявилось не в змозі.

Нагадаємо, що селянське самоуправління, яке було задекларовано в Положенні 19 лютого 1861 р., мало двоступінчасту будову, де перший ступінь формувало сільське самоуправління. Так, воно мало вирішувати першочергові питання щодо життєдіяльності общини чи громади, спираючись на одне чи декілька сільських товариств (общин).

Розпорядчим органом у сільських товариствах були збори всіх домогосподарів та посадових осіб, тобто сход. За відсутності господаря з поважних причин його могли замінити інші члени сім'ї, а вдови були постійними та повноправними членами сходів. Великі патріархальні сім'ї могли мати на сході двох або навіть більше (залежно від звичаю) представників.

Уособленням влади в товаристві фактично був сільський староста, якого сход обирав строком на три роки. На старосту було покладено досить

широке коло обов'язків, таких як виконання рішень сходу та органів державного управління; контроль за відбуванням повинностей та сплатою податків; спонукання до виконання договорів і домовленостей як між селянами, так і між селянами та особами, не підконтрольними сільському управлінню. До обов'язків старости входили також питання поліцейського характеру. Зокрема, він виконував накази всіх поліцейських чинів, обов'язково мав затримувати волоцюг, утікачів та підозрілих осіб і доставляти їх до поліції, а в разі вчинення злочину - провадити попереднє дізнання, затримувати винних та охороняти докази.

Другою ланкою селянського самоврядування було волосне правління, яке поєднувало винятково господарські функції з адміністративними та складалося зі сходу (по одному виборному від десяти домогосподарів волості) та посадових осіб (сільських і волосних).

Волосний старшина уособлював волосну владу. Сход обирав його строком на три роки. На відміну від сільського старости, посада волосного старшини була більш престижною, адже останній завжди отримував платню, звільнявся на час служби від тілесних покарань та військової повинності (також один із близьких родичів за його вибором) тощо [1]. Компетенція волосного старшини поширювалась на волость та її жителів, але лише селянського стану.

Старшина був уповноважений скликати й розпускати волосний сход. Із цього питання до запровадження у 1889 р. інституту земських ділничних начальників він мав певну самостійність. На нього також було покладено формування списку справ, які мали розглядатись на сході, нагляд за своєчасним відбуттям і сплатою селянами та приписаними до волості колишніми дворовими особами повинностей і різних зборів, контроль за поповненням та витратами мирських сум, нагляд за мирським майном.

Таким чином, у другій половині XIX ст. на території України, яка перебувала у складі Російській імперії, були здійснені кардинальні реформи, що змінили соціально-економічний устрій країни. Однак земельна проблема в країні так і залишилася не вирішеною. Нагадаємо, що Російська імперія так і була феодальною аграрною країною з деякими елементами ринкових відносин. Руїнація старих відносин відбувалась дуже непросто, її супутниками стали соціальна незахищеність, бідність, надмірна експлуатація, безпритульність тощо.

Рівень продуктивності в сільському господарстві залишався на дуже низькому рівні, тому

в період посухи та недородів в різних регіонах імперії виникав голод. Безумовно, це все впливало на розвиток дореволюційного суспільства. Як у міській місцевості, так і в сільській з'являлись прошарки населення, які намагалися вижити за допомогою протиправної поведінки. Усе це призводило до посилення криміногенної ситуації в країні. Аналіз статистичних даних дає змогу дійти висновку, що рівень злочинності, який до реформ був доволі високим, у пореформений період зріс у декілька разів. Зокрема, за офіційними даними, кількість злочинів, скоєних на території Російської імперії на початку XIX ст. (1803-1808 рр.), становила 243 тис. Напередодні проведення реформи у 1861 р. цей показник зріс до 320 тис., у перші 10 років пореформеного періоду - до 600 тис., а наприкінці XIX ст. кількість зафіксованих злочинів дорівнювала 1,2 млн. Фактично, як ми бачимо, рівень злочинності в країні зріс у 6 разів [2].

На підставі зазначеного можна дійти висновку, що рівень дитячої злочинності, в тому числі організованої, в Російській імперії був достатньо високим. Слід звернути увагу на те, що наведені цифри відображають розкриті злочини, тобто осіб, які здійснили ці злочини, понесли покарання у вигляді штрафу або позбавлення волі.

Унаслідок реформи 1862 р. замість міської та земської поліції у кожному повіті започаткувався єдиний поліцейський орган - повітове поліцейське управління на чолі з повітовим справником, якого призначав губернатор або генерал-губернатор. Керівник управління разом зі своїм помічником та членами управління становили присутствіє. Головою присутствія теж був повітовий справник. Зосередимо увагу на нижчих органах поліцейської ієрархії. З 1878 р. у станових представств з'явилися помічники - поліцейські урядники. Основна увага урядників зосереджувалась на охороні правопорядку й безпеки, і тут їх звільняли від листування, складання актів та протоколів. Слід додати, що практична діяльність поліції була позначена формалізмом, безплідним листуванням та хабарництвом [3]. Через це велика кількість злочинів взагалі не реєструвалась, а справжня їх кількість, здійснених неповнолітніми, була набагато більшою.

Перше місце серед злочинів, як і на попередніх етапах, посідали злочини проти власності, а саме дрібні крадіжки. Аналіз статистичних даних показує, що найчастіше саме за вчинення крадіжок неповнолітні потрапляли до органів поліції та опинялися на лаві підсудних. Так, у 1887 р. усі вихо-

ванці Одеського виправного притулку для неповнолітніх потрапили туди саме за крадіжку [4].

З часом стає помітною участь неповнолітніх у скоєнні більш тяжких злочинів, таких як завдання тяжких тілесних ушкоджень, зґвалтувань, убивств. Характерно, що приводом до вбивств ставали дріб'язкові образи, побиття об заклад, мізерні кошти. Як приклад можна навести повідомлення земського начальника 5-ї дільниці Роменського повіту с. Перекопівка на адресу Полтавського губернатора про те, що 20 селян пропили все своє майно, а також про те, що на його дільниці п'яні неповнолітні хлопці вчинили декілька вбивств через пияцтво. Після судового розгляду батько одного вбитого запитав у хлопців: «За що ви вбили мого сина?», на що один із убивць відповів: «Я не знаю, яким він був!». З огляду на такі обставини земський начальник просив губернатора хоч на незначний строк закрити винні крамниці та встановити нагляд за таємним продажем алкоголю [5]. У той самий період спостерігається об'єднання неповнолітніх правопорушників у злочинні угруповання. Так, якщо у 70-90 рр. XIX століття більшість злочинів неповнолітні скоювали самостійно або невеликими групами по 2-3 особи, то вже на початку XX століття у кримінальній хроніці починає відображатися інформація про існування дитячих організованих злочинних угруповань, які займалися крадіжками та вбивствами [4, с. 179-187].

Значними криміногенними факторами стали Перша світова війна та революція. Саме в цей період збільшується кількість неповнолітніх, які займалися жебракуванням і не мали постійного місця проживання. Так, поблизу Одеси, у прибережних катакомбах, утворилася ціла «колонія» жебраків, члени якої досить часто вчинювали організовані протиправні дії [4, с. 179-187]. Зростання групової підліткової злочинності було пов'язано з кількома факторами. Одним із головних факторів був економічний. Соціальна функція держави перебувала ще в зародковому стані, і люди залишилися на самоті зі своїми проблемами (безробіття, відсутність матеріальної підтримки багатодітних сімей, калік, людей похилого віку, відсутність медичної допомоги тощо) [6, с. 12-13].

Наступний фактор був пов'язаний із тим, що велика кількість дітей була позбавлена батьківського піклування та догляду. Так, у звіті Київської міської поліції за 1906 р. було зазначено, що з 220 неповнолітніх, які затримані за скоєння правопорушення, 19 були «повними сиротами та безпритульними», 85 - «напівсиротами та безпри-

тульними», 28 - «дітьми жебраків», 66 - «дітьми, що втекли від батьків унаслідок «дурних наклонностей»», 2 - «дітьми заарештованих». Таким чином, основна частина неповнолітніх злочинців була позбавлена догляду як із боку батьків, так і з боку суспільства загалом [2, с. 75]. «У 9-10 років у вільний час велика кількість дітей байдикують, бігають по вулицях, лаються та б'ються, зловживають алкогольними напоями» [5, с. 13].

Свою лепту у зростання дитячої злочинності вносив недосконалий механізм боротьби з підлітковою злочинністю на місцях. Влада поліцейського урядника поширювалась на район із населенням 30 тис. осіб. Зрозуміло, що урядник з'являвся в тому чи іншому селі тільки внаслідок здійснення тяжкого резонансного злочину. Головними помічниками поліцейського урядника, які діяли на місцях в сільській місцевості, були соцькі та десяцькі. Нова інструкція 1878 р. прямо підпорядковувала урядникам соцьких і десяцьких та зберігала за ними право заборони та припинення не тільки бійок, але й сварок. Сучасники давали дуже негативну оцінку діяльності цих посадових осіб [6, с. 116-117]. Треба звернути увагу на те, що на посаду соцьких та десяцьких селян призначав сільський сход, а свої обов'язки вони виконували на безоплатній основі. Через це такі посади були дуже не популярними серед сільського населення, як правило, на них призначали тих селян, які не могли відкупитися від сільського сходу. Наприклад, у земського начальника 3-ї дільниці Вовчанського повіту Харківської губернії була справа про те, як два селяни задля звільнення їх із посад соцького та десяцького привели в шинок увесь склад сільських сходів і купили по четвертині відра горілки кожному [7].

Слід додати, що ті селяни, які виконували обов'язки соцьких та десяцьких, не мали якоїсь спеціальної освіти, щоб виконувати поліцейські функції. Більш того, багато з них взагалі були безграмотними. Отже, замість виконання реальних поліцейських функцій, пов'язаних із пошуком реальних злочинців та попередженням злочинів, вони «оттаскивали п'яних по базарам, развозили пакети с порученнями и ходили за скотиной пристава и урядника» [6, с. 117]. Реальну поліцейську владу в селі мав сільський староста. Згідно зі ст. 60 «Загального положення про селян, які вийшли з кріпосної залежності», саме він мав вживати необхідних заходів для забезпечення порядку [8]. Відповідно до ст. 64 цього ж Положення, він мав право оштрафувати селянина на

суму до 1 карбованця та посадити під арешт строком до 2 днів. Однак на практиці сільські старости дуже рідко користувалися цим правом. «Вообще староста - начальство в большинстве случаев для мужика нестрашно; злоупотребления его мелкие; ни большой пользы, ни большого вреда от него нет» [6, с. 31] - саме таку характеристику надали діяльності інституту сільських старост сучасники. Як приклад можна навести доповіді земських начальників Катеринославському губернатору про те, що волосні старшини та сільські старости практично не ведуть боротьбу з хуліганством, яку здійснюють неповнолітні, оскільки бояться помсти [9]. Слід додати, що посада сільського старости не користувалась популярністю серед селян. В архівних матеріалах досить часто можна зустріти звернення сільських старост до земських дільничних начальників про звільнення їх із цієї посади [10].

Безумовно, відсутність реальної поліцейської влади на місцях, завданнями якої було розслідування та попередження злочинів, скоєних, зокрема, неповнолітніми, накладала негативний відбиток за зростання злочинності. Підлітки бачили, що їхня протиправна поведінка залишиться безкарною, тому продовжували чинити злочини.

Неспроможність і бездіяльність адміністративно-поліцейських органів спонукала уряд шукати вихід із ситуації, яка склалася. Саме тому корисним та плідним доповненням поліцейської реформи є Положення «Про земських дільничних начальників», набуття чинності яким відбулося 12 липня 1889 р. Його мета полягала у створенні «близкой к народу твердой правительственной власти, которая соединила в себе попечительство над сельскими обывателями с заботой по завершению крестьянского дела и с обязанностями по охране благочиния, общественного порядка, безопасности и прав частных лиц в сельской местности» [11]. Згідно з Положенням 1889 р., до компетенції земських начальників належало широке коло питань, перш за все адміністративних та судових. Проте слід зауважити, що земські начальники входили до системи адміністративно-поліцейських місцевих органів управління селянами, тому, крім адміністративних та судових функцій, виконували також поліцейські. Положення про земських начальників говорить про те, що вони доглядали за безпекою та суспільним правопорядком лише за відсутності певних чинів поліції, а саме справників та приставів [11, с. 24]. Проте аналіз архівних матеріалів доводить, що

повноваження земських начальників були набагато ширшими.

Треба звернути увагу на службові відносини земських начальників із поліцією. Тогочасне законодавство не підпорядковувало місцеву поліцію земським начальникам, земські начальники теж не підпорядковувалися поліції. Однак їхні відносини засновувались на підтримці один одного та взаємодопомозі. Прикладом може бути прохання Роменського повітового справника про сприяння земськими начальниками в утворенні нічних варт в усіх населених пунктах у зв'язку зі збільшенням підпалів та розбійних нападів. На це прохання земські начальники відреагували наказами про створення нічних варт у своїх дільницях [12].

Заслугує на увагу також боротьба земських начальників з пияцтвом, яке пропорційно впливає на рівень злочинності. Тут треба згадати такий крилатий вираз В. С. Пикуля: «Пияцтво за злочинність - два потворні близнюки». Земський начальник 5-ї дільниці Роменського повіту повідомляв Полтавському губернатору, що на його дільниці було скоєно кілька вбивств п'яними хлопцями через пияцтво. У зв'язку з такими обставинами земський начальник просив губернатора хоч на малий термін закрити винні лавки та встановити нагляд за таємним продажем алкоголю [13]. Подібну інформацію ми виявили також у Херсонській губернії.

Окрему увагу земські начальники приділяли питанням ювеналістики, позаяк керівництво губерній було занепокоєне станом підліткової злочинності та вивчало можливості виправлення неповнолітніх злочинців. Задля цього різні товариства, активними членами яких були земські начальники, засновували спеціалізовані колонії для неповнолітніх правопорушників, що сприяли виправленню дітей, які часто не з власної волі стали на злочинний шлях, завдяки навчанню в здоровому моральному середовищі. За відсутності таких колоній неповнолітній злочинець відбував покарання у в'язницях, де внаслідок негативного впливу дорослих досвідчених злочинців він не тільки не міг виправитися, усвідомити всі негативні наслідки своїх вчинків, але й перебував у такому середовищі, де ще більше вкорінювались у ньому порочні інстинкти, звички та якості. Так, у березні 1894 р. Чернігівський губернатор звернувся до земського начальника І. М. Красовського з проханням увійти до складу товариства, яке планували утворити, та сприяти залученню до цієї благородної справи якомога більшої кількості осіб, здатних здійснити свій

внесок у створення колонії та перевиховання неповнолітніх злочинців. У Чернігівській губернії мали намір заснувати колонію «Чернігівського товариства хліборобно-ремісничої колонії для неповнолітніх злочинців» [14].

Таким чином, в Україні досліджуваного періоду існувала доволі серйозна проблема постійного зростання рівня та якості дитячої злочинності: вона ставала більш агресивною, часто мала груповий характер, велика кількість організовувалася та керувалася дорослими злочинцями. Причинами цього явища стали кілька пов'язаних між собою чинників, серед яких можна виокремити незавершені економічні реформи, відсутність ефективної роботи поліцейських органів у сільській місцевості, низький рівень виховної та соціальної допомоги з боку суспільства та держави.

Держава вживала різноманітних заходів для вирішення цієї проблеми. Розглядаючи законодавчі пам'ятки, які регулювали відносини у сфері опіки й піклування в Україні у XIX столітті - на початку XX століття, вважаємо, що потрібно згадати про дію звичаєвого права [15]. Близьким за значенням до понять «опіка», «піклування» й навіть «усиновлення» було складне звичаєво-правове явище - приймацтво. Вибір умов, на яких здійснювалося приймацтво, як правило, обговорювався сторонами, і вони закріплювалися в усній або письмовій угоді.

З моменту прийняття нормативно-правового акта «Загальне положення про селян, які вийшли з кріпосної залежності» царський уряд відповідальність про призначення опікунів та попечителів, а також контроль за їхньою діяльністю поклав на сільський сход [15]. Дуже цікаво, що сільські сходи призначали опікунами частіше дядьків-п'яниць замість рідної матері неповнолітнього сироти. На думку сільських сходів, жінки були не спроможні впоратися зі своєчасною сплатою податків. Для сільського сходу це було ключовим моментом, а питання стосунків між опікуном та неповнолітнім сиротою були другорядними [6, с. 50]. Нарешті, можна процитувати сучасника тих подій, які він описував у своїх мемуарах таким чином: «бумаги исписывается масса, губернатор сидит над ненужными делами, а имущество расхищается на законном основании» [6, с. 52]. Ситуація з опікою покращилася після запровадження інституту земських дільничних начальників 12 липня 1889 р. Земський начальник виступав у ролі контролюючої та наглядової інстанції щодо органів селянського самоврядування та їх посадових осіб.

На підставі ст. 33 Положення про земських дільничних начальників «земский начальник представляет в губернское присутствие на утверждение приговоры сельских сходоу о разрешении продажи принадлежащих малолетним крестьянам недвижимых и движимых имуществ» [16]. Також ст/ 38 Положення про земських дільничних начальників зобов'язала останніх здійснювати нагляд за опікунствами та майном неповнолітніх селян, а також розглядати скарги на діяльність опікунів [16]. Діяльність земських начальників у цій сфері була дуже відповідальною. Тільки в одній Миколаївській волості Вовчанського повіту Харківської губернії було 117 сиріт, які виявилися власниками рухомого майна на суму 1 337 руб. 93 коп. та нерухомого майна на суму 3 433 руб. 70 коп. [17]. Проблеми, пов'язані з опікунськими справами, були настільки актуальними, що вони розглядалися на губернських з'їздах земських начальників. Наприклад, з'їзд земських начальників Катеринославської губернії рекомендував застосовувати до сільських та волосних громад ст. 61 Положення про земських дільничних начальників, якщо вони відмовляться призначити опікунів та здійснювати нагляд за ними [18]. Слід доповнити, що ст. 61 вищезазначеного Положення передбачала відповідальність у вигляді арешту строком до трьох діб або штрафу на суму не більше 6 рублів [16]. Варто зазначити, що шахрайство в опікунській сфері було поширеним явищем, а земські начальники докладали значних зусиль, щоб контролювати опікунські вироки, оформлення справ тощо [19]. Провадження опікунських справ земські начальники розпочинали як з ініціативи правління чи приватних осіб, так і з власної ініціативи в порядку нагляду.

Ревізія діяльності земського начальника 5-ї дільниці Ніжинського повіту Д. А. Храповицького, проведена в липні 1910 р. безумовним членом Чернігівського губернського присутствія К. В. Котляревським, підтвердила, що земський начальник детально здійснює облік опікунів, а гроші сиріт зберігаються в ощадній касі [20]. Ідентичну інформацію ми виявили в журналі Чернігівського Губернського присутствія, яке здійснювало ревізію діяльності земського начальника 5-ї дільниці Ніжинського повіту Чернігівської губернії [21]. Заслугує на увагу приклад того, як земський начальник 3-ї дільниці Роменського повіту Полтавської губернії примусив волосне правління видати повнолітньому спіднику копію майна померлих батьків, а також звіт діянь опіки з цієї справи. Слід доповнити, що опікуни приховували від нього

цю інформацію [22]. До того ж опікунська справа передбачала не лише суто формальне ставлення до роботи, але й наявність відповідних людських якостей, що згодом відбивалося на результатах діяльності.

Дуже цікаву думку про опікунські справи висловив земський дільничний начальник 5-ї дільниці Новоладожського повіту Санкт-Петербурзької губернії: «Положение опекунов грустное <...> Нет средств понудить исполнять опекунов свои обязанности. Фактический распорядитель - сход, принимает слабое участие, за отсутствие круговой поруки. Недвижимое имущество охраняется по ст. 33 Положения о земских начальниках, а с движимым - беда» [23]. Таким чином, на жаль, інститут земських дільничних начальників не зміг вирішити всіх проблем, пов'язаних з опікунськими справами, хоча значно покращив ситуацію.

Земські начальники чимало зробили для допомоги дітям-сиротам у період Першої світової війни. Будучи членами повітових піклувань дитячих притулків, земські начальники збирали дані про кількість сиріт, напівсиріт та безпритульних дітей на своїх дільницях для створення будинку для сиріт [24]. У роки війни багато дітей залишилося без батьківської опіки, через що зросла кількість підпалів у населених пунктах, здійснених неповнолітніми. За наказом Чернігівського губернатора, земські начальники взяли участь у створенні громадських притулків та ясел задля зменшення кількості зазначених правопорушень [25]. Одночасно із соціальним захистом неповнолітніх земські начальники імплементували в життя Положення про позашкільну підготовку російської молоді до військової служби шляхом створення потішного війська [26].

Висновки. Враховуючи наведене, маємо зауважити, що рівень дитячої злочинності в українських губерніях в другій половині XIX століття - на початку XX століття був достатньо високим. Причинами цього явища стали як незавершені економічні реформи, так і відсутність ефективної роботи поліцейських органів, а також низький рівень виховної і соціальної допомоги з боку суспільства та держави.

Виявилось, що фактична кількість злочинів, в тому числі групового характеру, здійснених неповнолітніми, у кілька разів перевищувала офіційні статистичні дані, оскільки значна частина злочинів взагалі не реєструвалася. Крім того, Перша світова війна та революційні події початку XX століття погіршили криміногенну ситуацію. Так, саме в цей період зростає кількість неповно-

літніх, які жебракували і не мали постійного місця проживання; з'являються злочинні угруповання за участю неповнолітніх правопорушників.

Однією з головних причин зростання групової підліткової злочинності був недосконалий механізм боротьби з підлітковою злочинністю. Відомо, що на той період 80% усього населення Російської імперії склали сільські жителі, а адміністративно-поліцейські функції здійснювали урядники, волосні старшини, сільські старости, соцькі та десяцькі. Через недостатнє фінансування й матеріальне забезпечення працівників і соціальних установ, а також унаслідок некомпетентності та незацікавленості в результатах своєї роботи боротьба з підлітковою злочинністю виявилася малоефективною, тому уряд шукав вихід із ситуації, яка склалася. Крім того, неспроможність та бездіяльність реальної поліцейської влади та адміністративно-поліцейських органів також сприяла беззаконню і соціальному хаосу. Саме тому корисним доповненням поліцейської реформи стає створений владою інститут земських дільничних начальників. Земські начальники шляхом адміністративного нагляду посадових осіб селянського самоврядування значно покращили їх роботу, особливо це стосується вирішення проблеми пияцтва та нагляду за опікунськими справами. Однак унаслідок недосконалого законодавства та недостатнього матеріального забезпечення вони так і не змогли розв'язати всі поставлені перед ними задачі.

Література

1. Общее губернское учреждение. Положение о губернских по крестьянским делам учреждениях. СЗРИ. 1876. Т. II. Ч. I. § 2235-2236.
2. Продіус К. В. Динаміка та чинники девіантної поведінки неповнолітніх в Російській імперії наприкінці XIX - на початку XX століття. Часопис Київського університету. 2011. № 3. С. 73-77.
3. Історія держави і права України : підручник : у 2 т. / за ред. В. Я. Тація. Київ, 2000.
4. Ветева Н. В., Кулик Л. М. Історичні аспекти корисливо-насильницької злочинності неповнолітніх в Україні. *Науковий вісник ДДУВС*. 2017. № 4. С. 179-187.
5. Державний архів Сумської області. Ф. 1002. Оп. 1. Спр. 134. Арк. 87-88.
6. Записки земского начальника Александра Новикова. Санкт-Петербург : Б. и., 1899. С. 115.
7. Державний архів Харківської області. Ф. 589. Оп. 1 Спр. 3. Арк. 87-88.
8. Общее положение о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости / Росс. 3-во X - XX вв.

Протидія злочинності: проблеми практики та науково-методичне забезпечення

Тексты и комментарии : в 9 т. / под общ. ред. и с предисл. О. И. Чистякова. Москва : Юридическая литература, 1984. Т. 7. С. 37-77.

9. Державний архів Дніпропетровської області. Ф. 681. Оп. 1. Арк. 4-7.

10. Державний архів Сумської області. Ф. 1002. Оп. 1. Спр. 76. Арк. 9. Державний архів Чернігівської області. Ф. 194. Оп. 1. Арк. 1, 6.

11. Положение о земских участковых начальниках. Полное собрание законов Российской империи. 3-е собр. 1889. Санкт-Петербург, 1891. № 6196. Т. IX.

12. Державний архів Сумської області. Ф. 1001. Оп. 1 Спр. 1676. Арк. 370.

13. Державний архів Сумської області. Ф. 1002. Оп. 1 Спр. 216. Арк. 87-88.

14. Державний архів Чернігівської області. Ф. 197. Оп. 1. Спр. Арк. 59.

15. Рудий Н. Я. Інститут опіки і піклування в Україні: історико-правове дослідження : монографія. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. С. 107-111.

16. Положение о земских участковых начальниках. Полное собрание законов Российской империи. 3-е собр. 1889. Санкт-Петербург, 1891. № 6196. Т. IX.

17. Державний архів Харківської області. Ф. 589. Оп. 1. Спр. 278. Арк. 1-47.

18. Журнал заседаний съезда земских начальников Екатеринославской губернии. Вестник Екатеринославского земства. 1903. № 10-11. С. 20-25.

19. Державний архів Одеської області. Ф. 63. Оп. 1. Спр. 293. Арк. 5. Державний архів Одеської області. Ф. 63. Оп. 1. Спр. 246. Арк. 35.

20. Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. Ф. 1207. Оп. 1. Спр. 75. Арк. 13, 15.

21. Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. Ф. 1207. Оп. 1. Спр. 75. Арк. 15.

22. Державний архів Сумської області. Ф. 1001. Оп. 1. Спр. 1580. Арк. 63.

23. Центральний державний історичний архів в Санкт-Петербурзі. Ф. 420. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 5.

24. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. Ф. 1205. Оп. 1. Спр. 43. Арк. 361, 418.

25. Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. Ф. 1205. Оп. 1. Спр. 48. Арк. 134.

26. Державний архів Одеської області. Ф. 63. Оп. 1. Спр. 246. Арк. 33.

27. Батиргарєєва В. С. Самогубства дітей і підлітків в Україні: вплив інтернет-мережі. Питання боротьби зі злочинністю : збірник наукових праць / редкол. : В. І. Борисов та ін. Вип. 37. Харків : Право, 2019. С. 35-46.

28. Голіна В. В., Батиргарєєва В. С., Колодяжний М. Г., Калініна А. В. Зменшення можливостей вчинення злочинів: стратегічний підхід : монографія. Харків : Право, 2020. 287 с.

29. Назимко Є. С. Змістовно-характерні риси міжнародно-правових стандартів застосування покарання до неповнолітніх. Право.ua. 2015. № 1. С. 107-117.

30. Вознюк А. А. Концептуальні засади запобігання суспільно небезпечним діянням. Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. 2016. № 2 (99). С. 156-165.

31. Головкин Б. М. Теперішнє і майбутнє кримінології. Проблеми законності. 2020. Вип. 149. С. 168-184.

32. Карчевський М. В., Кудінов А. С. Ефективність кримінально-правового регулювання в Україні. Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка. 2016. № 4. С. 101-114.

33. Колб О. Г. Про деякі особливості застосування в Україні заходів приборкання до неповнолітніх, позбавлених волі. Вісник Пенітенціарної асоціації України. 2018. № 2 (4). С. 125-130.

34. Мозоль С. А. Заходи забезпечення кримінологічної безпеки. Європейські перспективи. 2018. № 2. С. 102-107.

Бабенко А. М.,

*доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри державно-правових дисциплін
Одеського державного університету
внутрішніх справ*

Бутирін Є. О.,

*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри права та політичних наук
Південноукраїнського національного педагогічного
університету імені К. Д. Ушинського*

Борисова О. О.,

*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
Одеського державного університету
внутрішніх справ*